

KS. WŁADYSŁAW NOWAK
Olsztyn

WKŁAD BISKUPA MARCINA KROMERA W DZIEŁO ODNOWY LITURGICZNEJ NA WARMII I W POLSCE PO SOBORZE TRYDENCKIM

W historii liturgii w Polsce XVI w. zasługuje na miano złotego wieku jej rozwoju. Wydano najwięcej ksiąg liturgicznych do sprawowania sakramentów, mszałów, brewiarzy dla takich ośrodków, jak: Gniezno, Kraków, Wrocław, Poznań, Płock, Włocławek, Warmia. W tym czasie najwięcej odbyło się synodów diecezjalnych i prowincjalnych, na których podejmowano ustawy dotyczące odnowy kultu Bożego. Był to okres, w którym zetknęły się dwa nurty: (1) odrębność liturgii diecezjalnej, w jej apogeum przed Soborem Trydenckim i (2) centralizacji liturgii i ujednoczenia jej z liturgią rzymską przez przyjęcie ksiąg liturgicznych, rzymskich, o czym zdecydowały ustawy Soboru Trydenckiego. Przyjęcie w Polsce uchwał Soboru Trydenckiego w sposób wydatny wpłynęło na dzieje liturgii i ostatecznie zadecydowało o przyjęciu się rytu rzymskiego. Decydującą rolę w tym dziele spełnili w Polsce nuncjusze papiescy. Pierwsze kroki poczynił w tym względzie G.F. Commendone, o którego przybycie do Polski wystarał się jeszcze w czasie trwania Soboru kard. Stanisław Hozjusz, biskup warmiński (1551–1579). Nuncjusz miał za zadanie wprowadzić w życie kościelne ustawy soborowe w Polsce. Przybył do Polski w listopadzie w 1563 r. Natomiast w czerwcu 1564 r. na sejmie w Parczewie wręczył królowi zatwierdzone ustawy Soboru Trydenckiego i zyskał ich przyjęcie¹. W tym samym roku ustawy Soboru Trydenckiego przyjmuje synod diecezji poznańskiej i synod prowincjalny lwowski². A w 1565 r. nuncjusz F. Commendone wraz z Hozjuszem odbył synod diecezji warmińskiej w Lidzbarku, na którym przyjęto również ustawy trydenckie³. Dokonanie recepcji Soboru było dziełem jednostek, które dzięki twórczej inicjatywie i kompetencji wyrastają ponad bezwład ogółu. Do zasłużonych postaci liturgistów „złotego wieku” należy zaliczyć takich, jak: Stanisław Zaborow-

¹ B. KUMOR, *Początki katolickiej reformy Kościoła w Polsce*, w: B. KUMOR, Z. OBERTYŃSKI (red.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, Poznań–Warszawa 1974, s. 79.

² S. MORAWSKI, (wyd.), *Akta Synodu Prowincjonalnego Lwowskiego w r. 1564 odbytego*, Lwów 1860.

³ F. HIPLER (wyd.), *Constitutiones Synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmenses, necnon provinciales Rigenses, Brunsbaergae* 1899.

ski⁴, Stanisław Krasieński, Hieronim Powodowski⁵ oraz biskupi i prymasi: J. Łaski, A. Krzycki, J. Uchański, S. Karnkowski⁶, M. Kromer, H. Rozrażewski.

Marcin Kromer jest jednym z najwybitniejszych przedstawicieli życia umysłowego, politycznego, liturgicznego w Polsce XVI w. Ma ogromne zasługi na polu literatury i kultury polskiej, ale również nie mniejsze dla życia liturgicznego diecezji warmińskiej i Polski⁷. M. Kromer — najpierw jako koadiutor kard. S. Hozjusza (1570–1579), a następnie biskup warmiński (1579–1589), wykształcony prawnik, dobry i roztropny pasterz diecezji, obrońca Kościoła — przyczynił się do odnowy kultu liturgicznego na Warmii i w Polsce poprzez działalność synodalną, reformę ksiąg liturgicznych, katechezy, wizytacje, listy pasterskie⁸.

1. Stan liturgii w Kościele przed Soborem Trydenckim i postulaty odnowy

Do połowy XVI w. niemal każda katedra, kolegiata czy znakomitszy kościół miał swoje odrębności i zwyczaje w sprawowaniu liturgii. Nie było jednolitych ksiąg liturgicznych. Wieki średnie nie znały jednolitości liturgii. Toteż już u schyłku średniowiecza pojawiła się tendencja ujednoczenia sposobu odprawiania mszy według mszału i brewiarza Kurii rzymskiej, które to dzięki franciszkanom i teatynom upowszechniły się w XIV i XV w. na wszystkie kraje. Rzym — dla odnowy Kościoła — odczuwał potrzebę ujednoczonych, obwarowanych powagą autorytetu papieskiego, nowych zaktualizowanych ksiąg liturgicznych. Ceremoniarz papieski Jan Burchard (†1506), opracowując *Ordo Missae*⁹, zaznacza, że było to zjawiskiem szczególnie gorszącym, jak każdy z kapłanów przybywający do Wiecznego Miasta odprawiał

⁴ GORCZEWSKI, *Wkład Stanisława Zaborowskiego w recepcję „Ordo Missae” Jana Burcharda w Polsce*, w: W. SCHENK (red.), *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. III, Lublin 1980, s. 19–70.

⁵ S. DZIWIŚ, *Agenda Hieronima Powodowskiego z roku 1591*, Kraków 1967 (mps Bibl. WSD Kraków).

⁶ A. BRUŹDZIŃSKI, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło reformy trydenckiej w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Kraków 1990 (mps Bibl. WSD Włocławek).

⁷ A. EICHHORN, *Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*, ZGAE 4 (1869), s. 184; F. HIPLER, M. KROMERS, *Geschichte, Synodalreden und Pastoralschreiben*, ZGAE 10 (1891), s. 145–290.

⁸ F. HIPLER, *Über die Reform der liturgischen Bücher in Ermland unter Bischof M. Kromer*, „Pastoralblatt für Diözese Ermland” (dalej: PDE) 5 (1873), s. 148–150; W. NOWAK, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dzieło ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po Soborze Trydenckim*, w: TENŹE (red.), *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, Olsztyn 1999, s. 39–104; J. MISIUREK, *Kromer Marcin*, EK 9, kol. 1305–1306.

⁹ BURCHARD JOANNES, *Ordo servandus per sacerdotem in celebratione missae*, S. Zaborowski (wyd.), Cracoviae 1529, k. + iiii r-v: *Cum viderim complures presbiteros in celebratione Missarum: multas abusiones: diversos ritus et gestus inconvenientes frequenter imitari indignum existimavi non esse a sancta Romana ecclesia omnium ecclesiarum matre et magistra traditum sacerdotibus certum modum in celebratione huiusmodi vniuersaliter obseruentur (...).*

w innym rycie. Stąd było też wołanie niemal ze wszystkich krajów o reformę liturgii i jej ujednoczenie. Również brewiarz był zróżnicowany, a jego układ tak skomplikowany, że potrzeba było czasami całego życia kapłana, aby nauczył się on nim poprawnie posługiwać i modlić.

Rok liturgiczny w znacznej mierze został przesłonięty dniami poświęconymi obchodom ku czci świętych do tego stopnia, że nawet dni powszednie Wielkiego Postu były nimi zajęte.

Podobna sytuacja istniała w zakresie sprawowania liturgii sakramentów. Każda diecezja posiadała swoje własne księgi, które jeszcze bardziej potęgowały różnorodność tradycji liturgicznych. To prowadziło do nadużyć i w związku z tym problem ten znalazł się na wokandzie Soboru Trydenckiego na sesji odbytej w Bolonii w latach 1547–1549. Odpowiedzią na taki stan rzeczy w dziedzinie liturgii był postulat ujednoczenia liturgii przez dostosowanie jej do rytu rzymskiego. Nurt reformy liturgii objął całą Europę¹⁰

W Niemczech, w kraju reformacji, nurtowi reformy liturgii dał wyraz synod prowincjalny w Trewirze z 1549 r., polecając używać tylko własne księgi liturgiczne właściwe poszczególnym diecezjom. Synod zaś w Moguncji nałożył biskupom diecezji sufraganalnych obowiązek wydawania opinii o reformie rytuałów, mszałów i brewiarzy ich diecezji oraz przedłożenia swych uwag metropolicie, aby ten mógł zatroszczyć się o możliwie jednolite uformowanie liturgii w całej prowincji kościelnej. Ukoronowaniem tego procesu odnowy było powołanie komisji do spraw reformy mszału, brewiarza i rytuału. Owocem prac było opracowanie memoriału o stanie liturgii, postulującego ujednoczenie, i przesłanie go w 1562 r. do Soboru Trydenckiego¹¹.

Francja, która w latach 1530–1540 wydała w Europie najwięcej ksiąg liturgicznych, również została objęta nurtem ich reformy. Postulowano ujednoczenie liturgii parafialnej przez dostosowanie jej do zwyczajów katedry diecezjalnej. Owocem reformy był również skierowany do Soboru memoriał, domagający się ujednoczenia mszału, brewiarza i rytuału¹².

Próba reformy życia liturgicznego w Anglii dała znać o sobie dopiero za panowania Edwarda VI, przybierając na sile za rządów katolicki Marii Tudor. Obradujący w 1557 r. synod w Canterbury postulował ujednoczenie ksiąg liturgicznym w całym królestwie do tego stopnia, by we wszystkich diecezjach był jeden ryt¹³

Jedynie na obydwóch półwyspach południowoeuropejskich nie była zachwiana jednolitość liturgii. We Włoszech obowiązywał ryt rzymski i stąd też wyszedł nurt

¹⁰ A. BUGNINI, *La „Liturgia” dei Sacramenti al Concilio di Trento*, EL 5 (1945), s. 31–51.

¹¹ SOCIETAS GOERRESIANA (wyd.), *Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistolarum, tractatum nova collectio*, t. XIII, Friburgi im Br. 1950, s. 661–685.

¹² *Tamże*, s. 501–515: *Reformatio Gallorum*, 14.02.1561.

¹³ H. JEDIN, *Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher*, EL 59 (1945), s. 26.

ujednoczenia liturgii w całym Kościele. Również w Hiszpanii stan ksiąg liturgicznych, jako norma jednolitej służby Bożej, nie budził zastrzeżeń, mimo to również z tych krajów przychodziły głosy do Soboru domagające się unifikacji liturgii rzymskiej¹⁴

Odpowiedzią Soboru Trydenckiego na ten stan rzeczy w sprawach liturgii było pragnienie, by przede wszystkim msza rzymska wszędzie była odprawiana w jednolity sposób. Papieżowi św. Piusowi V, jako rzecznikowi uchwał soborowych, nie chodziło głównie o to, by układać nowe księgi liturgiczne, ale o to, by modlitwę Kościoła, czyli liturgię godzin, doprowadzić do pierwotnej formy modlitwy, mszałowi przywrócić pierwotne normy z czasów Ojców Kościoła, a celebracje obrzędowe tak ujednoczyć, aby w całym Kościele był jeden sposób chwalenia Boga i jeden sposób odprawiania Mszy św. Dla rozwiązania tak poważnego i trudnego zadania potrzebna była spokojna praca wielu lat. Sobór Trydencki, uchwalając reformę brewiarza i mszału, podniósł ją ze sfery partykularnych dążeń do problemu ogólnokościelnego¹⁵. Najpierw jako ujednoczone księgi liturgiczne zostały wzięte pod uwagę brewiarz i mszał rzymski. A tego dzieła ujednoczenia mogli dokonać tylko papieże. Zostały powołane odpowiednie komisje¹⁶, których owocem pracy był *Brewiarz rzymski*, promulgowany przez papieża Piusa V dekretem *Quod a Nobis* z dnia 9 lipca 1568 r., oraz *Mszał rzymski* w 1570 r. również przez tegoż papieża zatwierdzony dekretem *Quo primum* 14 lipca 1570 r.¹⁷ W kwestii zaś ksiąg liturgicznych odnośnie do sakramentów miały na razie temu sprostać rytuały diecezjalne uwzględniające już postulaty Soboru Trydenckiego. Wzorcowy w tym względzie *Rytuał rzymski* ukazał się dopiero w 1614 r., promulgowany przez papieża Pawła V¹⁸.

2. Stan liturgii w Polsce oraz postulaty odnowy

Podobna sytuacja w liturgii, tak jak w całej Europie, była również i w Polsce. Bp Andrzej Krzycki (†1537) w swej pracy na temat Mszy św. wyraźnie wspomina: „Ilu biskupów, tyle nowych ceremonii”. Dotyczyło to głównie Mszy św. i sakramentów. Kapłani byli zdezorientowani i wykazywali często ignorancję znajomości obrzędów i rytów kościelnych. Wizytatorzy skarżyli się, że kapłani odprawiali Mszę św. w różnych rytach, że trudno ustalić jednolity obrzęd nawet w tej samej diecezji¹⁹

¹⁴ SOCIETAS GOERRESIANA (wyd.), *dz. cyt.*, s. 624–632; JEDIN, *art. cyt.*, s. 27.

¹⁵ JEDIN, *art. cyt.*, s. 5–38.

¹⁶ S. BÄUMER, *Histoire du Bréviaire*, t. II, Paris 1905, s. 191, 251–262.

¹⁷ J.A. JUNGSMANN, *Misarum solemnia*, t. I, Wien 1952³, s. 180; H. JEDIN, *Das Konzil von Trient und die Reform des Romisches Messebuches*, LL 6 (1939), s. 30–66.

¹⁸ *Rituale Romanum Pauli V, Pontificis Maximi iussu editum*, Romae 1614.

¹⁹ A. KŁOCEK, *Mszwały w kościołach diecezji włocławskiej w początkowym okresie recepcji reformy trydenckiej na podstawie dokumentów powizytacyjnych biskupa Stanisława Karnkowskiego*, „Liturgia Sacra” 8 (2002), nr 2, s. 251–259.

Postulaty ujednolicenia liturgii pochodziły też od poszczególnych biskupów, którzy na terenie swojej diecezji starali się zaprowadzić jednolitość obrzędów, wydając agendy i mszały, jak to miało miejsce w Krakowie, Płocku i na Warmii.

Próbie ujednolicenia liturgii sakramentów na płaszczyźnie metropolii stanowią wysiłki podjęte przez biskupa poznańskiego Jana Łatańskiego (†1536) Nurt ujednolicenia liturgii wychodził też od kapituł. I tak, instrukcja dla posłów kapituły krakowskiej na synod prowincjalny zwołany na 6 listopada 1554 r., który w tym roku jednakże się nie odbył, stwierdza, że biskupi nie troszczą się o wydanie ksiąg liturgicznych, m.in.: mszałów, brewiarzy i agend potrzebnych dla sprawowania kultu w kościołach i do użytku kapłanów, a tych z kolei piętnuje się za niedbałe sprawowanie ceremonii i obrzędów²⁰ Również kapituła metropolitalna w Gnieźnie przedstawiła postulaty wydania ksiąg liturgicznych celem usprawnienia kultu i pracy duszpasterskiej²¹.

Na synodzie prowincji gnieźnieńskiej w Warszawie w 1561 r. zobowiązano abpa Jana Przerębskiego do wydania agendy, która posiadałaby również katechezy o poszczególnych sakramentach w języku polskim²² Wydanie agendy w języku polskim, przygotowanej przez Jana z Trzciany, postulował też synod prowincji lwowskiej w 1564 r.²³

3. Odnowa liturgiczna dokonana przez M. Kromera na Warmii

3.1. Odnowa liturgii sakramentów i sakramentaliów

Ponieważ na Soborze Trydenckim postanowiono wydać *Mszał* i *Brewiarz* rzymski dla całego Kościoła, w kwestii reformy rytuału odłożono ten problem na czas późniejszy. Postanowienia synodów, jak i biskupów szły w kierunku wydania rytuału krajowego, a przynajmniej takiego, który służyłby wielu diecezjom. W tym względzie inicjatywę przejął bp Marcin Kromer²⁴ Na Warmii wydanie agendy liturgicznej do sprawowania sakramentów i sakramentaliów postulował już synod diecezji warmińskiej w 1565 r. Pracę związaną z redakcją agendy biskup zlecił Samsonowi z Woryn i Walentemu Scultetiemu. Redaktorzy agendy, zainspirowani przez bpa M. Kromera, przy jej opracowaniu posłużyli się metodą akomodacji zarówno rytu rzymskiego, jak i zwyczajów innych diecezji, uwzględnili postulaty Soboru Trydenc-

²⁰ NOWAK, *art. cyt.*, s. 64.

²¹ P. SZCZANIECKI, *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.*, t. II, Poznań–Warszawa–Lublin 1966, s. 127–148.

²² NOWAK, *art. cyt.*, s. 63–65.

²³ S. LECH, *Geneza agendy lwowskiej z 1564 r.*, Lublin 1975 (mps Arch. KUL).

²⁴ HIPLER, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, s. 148.

kiego co do sprawowania sakramentów i w ten sposób opracowali księgę liturgiczną już nowoczesną, która mogłaby służyć innym diecezjom, ponadto uwzględnili w niej spory zakres języków ludowych (polskiego i niemieckiego), i zamieścił w niej katechezy ułożone przez Kromera o poszczególnych sakramentach. Bp Kromer pragnął katechezy ściśle związać z udzielaniem sakramentów, dlatego polecił dołączyć je w języku polskim i niemieckim do *Agendy sakramentalnej*: jedną o chrzcie, po dwie o małżeństwie, pokucie i Eucharystii oraz jedną o namaszczeniu chorych i chrześcijańskim pogrzebie. Kromer polecił kapłanom odczytywać je wiernym przy udzielaniu sakramentów. Katechezy, opracowane w sposób zwięzły, w wykładzie oparte na Piśmie Świętym i nauce Ojców Kościoła, były decydującym elementem świadomego udziału przyjmujących sakrament, jak również kapłana sprawującego liturgię. Nadawały *Agendzie* Kromera rangę liturgii odnowionej i zgodnej z postulatami Soboru Trydenckiego. Katechezy te przyczyniły się do ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po Soborze Trydenckim. Znalazły one uznanie w innych diecezjach i stały się odtąd już na długi czas nieodłącznym składnikiem agend, ułatwiały zrozumienie wiernym owoców sakramentów i ich skutków, zachęcały do pobożnego udziału w liturgii. *Agenda*, łącząc tradycje liturgiczne polskie z rzymską liturgią, wzbudziła zainteresowanie tak wśród biskupów, odpowiedzialnych za zorganizowanie życia liturgicznego w swoich diecezjach, jak i wśród kapłanów sprawujących liturgię sakramentów. Kiedy bp Kromer podarował *Agendę sakramentalną* bp. Hieronimowi Rozrażewskiemu, ten, pisząc list z podziękowaniem za nią, zaznaczył, że jest ona bardzo pożyteczna, a nawet w obecnej sytuacji Kościoła konieczna; tak samo określił jej wartość biskup chełmiński Piotr Kostka. Biskup poznański Adam Konarski prosił Kromera o przesłanie stu egzemplarzy, zaznaczając jednocześnie o zamiarze wydania jej dla diecezji poznańskiej. To samo chciał uczynić biskup wileński Walerian Protasiewicz²⁵

Znaczenie agendy w procesie odnowy liturgii sakramentów w Polsce po Soborze Trydenckim było duże, skoro ubiegali się o nią biskupi Polski i Litwy, co z poczuciem dumy zaznacza Marcin Kromer w przedmowie do *Brewiarza warmińskiego*, wydanego w Kolonii 1581²⁶ Biskup krakowski F. Krasieński dokonał jej przedruku dla diecezji krakowskiej jeszcze w tym samym roku (1574), w którym została wydana dla Warmii (także biskup ołomuniecki). Kiedy zaś przygotowano drugą część agendy, zwaną ceremonialną, wydano ją wówczas dla diecezji warmińskiej, a drugą jej wersję dla całej prowincji gnieźnieńskiej z przedmową prymasa Karnkowskiego. Mimo że ten w przedmowie do agendy prowincji gnieźnieńskiej wymienia zasługi Kromera, to jednak nie mówi wyraźnie, iż on jest jej autorem. Zaznaczono to jedynie w kolofonie. A sam Kromer w przedmowie do *Brewiarza warmińskiego*

²⁵ NOWAK, *art. cyt.*, s. 88–91.

²⁶ *Przedmowa*, w: *Breviarium Varmiese, magna cura ac diligentia castigatum*, Coloniae 1581.

stwierdził, że jego *Agenda* znalazła takie uznanie, iż na synodzie prowincji gnieźnieńskiej i lwowskiej została zaakceptowana dla tych prowincji kościelnych, jednakże z przyczyny mu nieznaney nie podano przy niej jego nazwiska. Synod prowincji gnieźnieńskiej zalecił ją wszystkim diecezjom pod nazwą „agendy gnieźnieńskiej”

3.2. Odnowa liturgii brewiarzowej

Sobór Trydencki, dla ujednoczenia Liturgii Godzin czyli brewiarza, zarządził 24 lutego 1563 r. opracowanie *Brewiarza rzymskiego* dla całego Kościoła. Miał on być uproszczony i nawiązywać do tradycji papieży Gelazego I oraz Grzegorza Wielkiego. Badania jednak wykazują, że ani deklarowany powrót do dawnego brewiarza, ani dezyderaty Soboru nie zostały uwzględnione, co stało się przyczyną licznych sprzeciwów i oporów w jego przyjmowaniu w krajach Europy. Przyjęcie *Brewiarza* przez cały Kościół Zachodni miało nastąpić w ciągu 6 miesięcy od chwili opublikowania go drukiem. Bulla papieska dawała jednak przywilej sprawowania liturgii godzin według brewiarzy diecezjalnych i zakonnych liczących nie mniej niż 200 lat. Z tego przywileju skorzystało wiele zakonów i diecezji, m.in. benedyktyni, dominikanie, a także diecezje we Francji: kościoły katedralne w Paryżu, Lyonie; w Niemczech, m.in. w Kolonii, Münster itp. W Polsce *Brewiarz rzymski* przyjęto uchwałą synodu piotrkowskiego w 1577 r.: *Eadem Sacra Synodus, ad tollendam varietatem in orationibus et cantu ecclesiastico, Missalia et Breviaria Romana, ex auctoritate Sacrosanto Concilii tridentini conscripta atque edita in usum Provinciae istius recepit*²⁷

Bp M. Kromer, powołując się na uchwały synodu warmińskiego o potrzebie wydania brewiarza, zlecił Walentemu Sculteti i Samsonowi z Woryn opracowanie *Brewiarza warmińskiego*, do którego przedmowę napisał w 1579 r.²⁸ Zaznacza w niej²⁹, że wraz z kapitułą warmińską uznał za stosowne skorzystać z przywileju papieża Piusa V, pozwalającego zachować brewiarz kościoła katedralnego, o ile diecezja wykaże się 200-letnią tradycją posiadania tej księgi. Diecezja warmińska posiadała już od 300 lat z górą własny brewiarz i dlatego polecił redaktorom opracować nowy, opierający się na rycie warmińskim z poprawieniem tych elementów strukturalnych, które należało poprawić, jak np.: opuścić czytania o świętych wzięte z apokryfów, uwzględnić natomiast więcej lektury z Pisma Świętego zgodnie z przepisami Kościoła. Tak opracowany *Brewiarz warmiński* został wydrukowany w Kolonii w 1581 r. M. Kromer w okólniku z 23 października 1581 r. polecił duchowieństwu nabyć

²⁷ SUBERA, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971, s. 140, art. 23; zob. też: P. JOUNEL, *Vom Konzil von Trient bis zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, w: A.G. MARTIMORT (red.), *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, t. I, Leipzig 1963, s. 46–47; *Dekret Soboru XXII* (z dnia 17 września 1562 r.).

²⁸ F. HIPLER, *Geschichte des altermländischen Breviariums*, PDE 10 (1876), s. 110–118.

²⁹ HIPLER, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, s. 149–150 — przedruk *Przedmowy*.

i używać go do służby Bożej od Adwentu tego samego roku. Brewiarz ten przetrwał do 1607 r., kiedy to bp Szymon Rudnicki (1604–1621) wprowadził w miejsce tego brewiarza *Brewiarz rzymski*³⁰. Tak więc z początkiem 1607 r. zakończył się okres *Brewiarza warmińskiego*, który przetrwał 400 lat.

2.3. Odnowa liturgii Mszy św.

Odnowiony, zgodnie z poleceniami Soboru Trydenckiego, *Mszał rzymski* ukazał się w 1570 r.³¹ W Polsce przyjęcie uchwał trydenckich na synodzie piotrkowskim rozciągało się również na tę księgę. Rozpoczęto od ankiety wśród najwybitniejszych liturgistów: Stanisława Krasieńskiego, Hieronima Powodowskiego, Marcina z Pilzna, których zachowały się memoriały. Przeważała opinia za zachowaniem krakowskiej melodii prefacji, odrębnością zwyczajów prowincji gnieźnieńskiej, zniesieniem sekwencji (trudności związane z kosztami druku), zachowaniem perykop, staropolskiego układu perykop³².

Mszał rzymski w Polsce przyjął synod gnieźnieński i chełmiński. W memoriałach, które liturgiści złożyli w 1583 r., jest mowa o naglącej potrzebie wydania nowych ksiąg³³. Prymas Karnkowski powołał kolegium liturgistów do opracowania mszału dla wszystkich diecezji i zabiegał o odpowiednie fundusze³⁴. Na Warmii natomiast była możliwość wyboru albo nowego *Mszału rzymskiego*, albo zatrzymanie dotychczasowego rytu mszalnego, albo połączyć jeden i drugi jako *Mszał warmiński*³⁵. Biskup warmiński M. Kromer, wytrawny historyk, opowiedział się za utrzymaniem na Warmii dotychczasowego *Mszału warmińskiego*³⁶. Dał już temu wyraz przy opracowaniu brewiarza i agendy, gdzie napominany przez Hozjusza nie dał się nakłonić do przyjęcia rytu rzymskiego. Opowiedziała się za tym również kapituła, która, zapytana przez Kromera, wyraziła swój sprzeciw co do *Mszału rzymskiego* „w trosce o mogące nastąpić zamieszanie w Służbie Bożej, gdyby miał być wprowadzony inny śpiew i inne z warmińskimi niekiedy kolidujące święta i nie do pomyślenia wielkie wydatki, które by wymagały wydrukowanie mszału rzymskiego”³⁷. Z drugiej strony Kromer nie mógł i nie chciał zrezygnować z *Mszału rzymskiego*, gdyż on przecież

³⁰ HIPLER, *Geschichte des altermländischen Breviariums*, s. 115.

³¹ JEDIN, *Das Konzil von Trient und die Reform*, s. 30–66.

³² SZZANIECKI, dz. cyt., s. 142–144.

³³ O.T.L. PIETRAS, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*, ABMK 41 (1980), s. 224.

³⁴ X.S. CH. [S. CHODYŃSKI], *Mszały dla diecezji polskich*, w: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. XV, Warszawa 1883, s. 246–270.

³⁵ F. FLEISCHER, *Das altermländische Missale*, PDE 26 (1894), s. 72–75, 82–84, 100–107, 117–119, 125–132, 133–138.

³⁶ HIPLER, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, s. 148–150.

³⁷ FLEISCHER, art. cyt., s. 73, 82–84, 102.

przedstawiał się bardzo korzystnie w stosunku np. do *Mszалу* biskupa warmińskiego Ł. Watzenrodego (1489–1512). Ten pierwszy był bardziej poprawny, przejrzysty. Bp Kromer dokonał połączenia rytu warmińskiego z rzymskim. Kanon zaczerpnął z rzymskiego, również układ, natomiast zatrzymał z małymi wyjątkami z *Mszalu warmińskiego* formularze mszalne, lekcje, nuty i obrzędy roku liturgicznego. Za współpracownika w dziele odnowy *Mszalu warmińskiego* wziął, tak jak przy opracowaniu agendy i brewiarza, wytrawnego liturgistę, oficjała i kustosza katedry we Fromborku Samsona z Woryn, który podczas tejże pracy zmarł w 1586 r. Do mszału napisał Kromer krótką przedmowę, datowaną na 1 stycznia 1587 r., którą przenika żalonna nuta³⁸ Dał do zrozumienia, iż zdaje sobie sprawę, że mszał będzie jego ostatnim dziełem, nawiązuje do swoich zasług na polu literatury, historii i liturgii. Wyraża nadzieję iż duchowieństwo warmińskie przyjmie z radością nową księgę do sprawowania kultu Bożego. Nadzieja była na wskroś uzasadniona, gdyż ten mszał, w porównaniu z *Mszałem warmińskim* (1497 r.) bpa Ł. Watzenrode, odznaczał się przejrzystością, nowym układem i starannym opracowaniem. *Mszał* Kromera ujrzał światło dzienne w krakowskiej drukarni Łazarzowej, łączył postulaty rzymskie i lokalne warmińskie, spotkał się z uznaniem i stanowił pomost dla przyszłej recepcji *Mszalu rzymskiego*. *Mszał warmiński* służył następnie wielu polskim diecezjom, dopóki te nie zaopatrzyły się w zagraniczne wydania *Mszalu rzymskiego*³⁹. Ostatnim mszałem polskim był mszał drukowany w 1607 r.⁴⁰ Od tego roku można mówić, że w Polsce już przyjęła się powszechnie edycja *Mszalu rzymskiego*. Jedyne dodawany był na końcu aneks zawierający *Missae propriae* polskiego liturgisty Kaspra z Kleczowa (1605).

Na Warmii *Mszał* Kromera utrzymał się w praktyce duszpasterskiej tylko przez dwadzieścia lat. Już trzeci następca Marcina Kromera na stolicy biskupiej, wykształcony w Bolonii i w Rzymie prawnik, bp Szymon Rudnicki, wkrótce po przybyciu na Warmię wprowadził *Brewiarz rzymski* i *Mszał rzymski* za zgodą kapituły katedralnej w 1606 r. W 1607 r., jak podają zapiski akt kapitulnych, po raz pierwszy w katedrze we Fromborku ryt warmiński, istniejący od ponad 300 lat, ujednolicono ponownie z rzymskim od którego ten pochodzi⁴¹.

Do odnowy liturgicznej diecezji warmińskiej w duchu Soboru Trydenckiego przyczyniły się głównie starannie wydane księgi liturgiczne do służby Bożej. Niemniej jednak Kromer przyczynił się do odnowy kultu Bożego przez synody diecezjalne, których ustawy w szczegółach traktowały o sprawowaniu sakramentów, od-

³⁸ *Missale Varmiense, Diligenter recognitum et correctum, Opera et sumptibus Reverendis. Domini Martini Cromeri Varmiensis Episcopi editum*, Cracoviae 1987.

³⁹ CHODYŃSKI, *art. cyt.*, s. 267; FLEISCHER, *art. cyt.*, s. 72.

⁴⁰ CHODYŃSKI, *art. cyt.*, s. 265.

⁴¹ FLEISCHER, *art. cyt.*, s. 74.

prawianiu Mszy św., odmawianiu brewiarza, sprawowaniu błogosławieństw, roku liturgicznym.

W zakresie odnowy Mszy św. Kromer zwrócił uwagę na częstotliwość jej odprawiania w ciągu tygodnia, na odpowiednie godziny jej sprawowania w niedziele, co uregulował odpowiednimi ustawami synodalnymi. Od wiernych domagał się udziału we mszy od jej początku do końca⁴², zachęcał proboszczów do głoszenia kazań⁴³. Od kapłanów wymagał poprawnego sprawowania Mszy św., dlatego na początku *Mszалу warmińskiego* umieścił obszerną część wstępną z *Mszалу rzymskiego* poświęconą sposobowi odprawiania. Zwrócił uwagę na duchowość eucharystyczną kapłanów, zalecając im m.in. następujące dyspozycje do godnego celebrowania Mszy św.: kapłan winien odpowiednio przygotować się przed Mszą św. przez modlitwę; miał rozważyć przed Mszą św., czy nie pragnie celebrować dla próżnej chwały, zysku, czci, bojaźni czy przyzwyczajenia; przystępującym do ołtarza Kromer zalecał ogólną skruchę za grzechy serca, ust i czynu z powodu opuszczenia dobrych czynów, a także popełnionych, których nie wypada uczynić, jak również tych z przyzwyczajenia, a nawet i z tych często wyznawanych na spowiedzi; zalecał szczerą spowiedź z grzechów znanych, wspólnych i zapomnianych; stawiał pytanie celebrującemu, co zamierza głównie osiągnąć celebrując: wzrost miłości Bożej, zjednoczenia z Bogiem, pragnienia oglądania Boga? Co zamierza czynić w Mszy św.: czy pragnie spodobać się Bogu przez łzy, wspominać śmierć i miłość Chrystusa, zjednoczyć się z całym Kościołem? Przy odmawianiu kanonu Mszy św. wymagał trzech rzeczy: staranności w wypowiedaniu słów, czci w dotykaniu świętych postaci, pobożności w przyjęciu Ciała Pańskiego — jeszcze większej w wypowiedaniu słów, największej uwagi przy intencji odprawiania, a wszystko to ze względu na Chrystusa, Jego ciało, duszę i bóstwo⁴⁴.

3.4. Świętowanie niedzieli

Już synod w 1565 r. za rządów S. Hozjusza, domagał się, aby kapłani pouczali wiernych, by przynajmniej w niedziele i święta uczestniczyli we Mszy św., o której ceremoniach winni być starannie pouczani, a szczególnie o pozostaniu na Mszy św. do końca ofiary⁴⁵. W listach pasterskich bp M. Kromer wskazywał na potrzebę kate-

⁴² *Processus ad universos Warmiensis Dioecesis Clericos destinatus d. 13 Februarii 1570*, w: *Monumenta Cromeriana*, ZGAE 10 (1892), s. 259–261.

⁴³ *Tamże*, s. 262–264: *Processus ad Clerum d.d. 9. Martii 1571*.

⁴⁴ *Preparatio salutaris ad sacrosancta Missae celebrationem*, w: *Missale Varmiense*, k. HHh 2; *Sacerdoti, digne celebraturo Missam*, w: *tamże*, k. + r.; *Praepartio ad Missam, pro oportunitate sacerdotis*, w: *tamże*, k. +++r.

⁴⁵ *Constitutiones synodales*, kol. 45; zob. też: *Processus ad Clerum d.d. 29 Januarii 1585*, w: *Monumenta Cromeriana*, s. 277–278; A. KOPICZKO, *Duchowieństwo katolickie w diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000, s. 91–108.

chizowania wiernych w niedzielę. Poczynione obserwacje świętowania dnia Pańskiego w diecezji, w świetle wizytacji odbytych w latach 1568–1572⁴⁶, były na tyle alarmujące, że bp Kromer w 1570 r. wydał specjalny edykt o uczęszczaniu do kościoła w święta i niedziele, tzw. *Kirchgang*⁴⁷. Na początku usprawiedliwiał wydanie edyktu słowami: „Aczkolwiek zda się być niesłuszna, aby kogo poniewolnie do służby i zakonu Boga prawdziwego przymuszano, przecie jednak w Piśmie Świętym jaśnie mamy (*compelle intrare*) to jest przymuszaj, aby weszli i jam obaczył, że wszędzie po wszystkiej Warmińskiej Diecezji (...) w słuchaniu, słowa Bożego i Mszy św. wielkie niedbalstwo (z którego wzgarda Boga a po tym rozmaite karania doczesne i wiekuiste płyną) na oko się pokazuje prawie. Przetoż ku zbawiennemu pożytkowi niedbałem i w służbie bożej ospałem Chrześcijanom (którzy nie radzi do kościoła chodzą ani czci Bożej z nabożeństwem chrześcijańskim rozmnażają) te niżej ustawy napisać iem kazał”. Zwrócił się do przełożonych cechów i bractw aby pilnie sprawdzali, czy ich członkowie „do kościoła chodzą albo nie, którzy kazania i Mszy św. pospołu z dziećmi swymi (które jednak z dziesiąci lat wychodzą) i czeladką, całej słuchają, albo mi więc którzy jej zaniedbują”⁴⁸. Burmistrzowie z rajcami miejskimi wybierali odpowiednich ludzi, którzy by kontrolowali mieszczan i „pospólstwo” w wypełnianiu obowiązków niedzielnych i świątecznych. Na wioskach obowiązek ten spoczywał na wójtach i sołtysach. Po skończonym nabożeństwie miano powiadomić proboszcza, którzy z wiernych nie dopełnili obowiązku religijnych i nie byli obecni w kościele. Sankcje były następujące: za opuszczenie Mszy św. i kazania wierni „winę dwóch groszy popadną”; „a za opuszczenie samej Mszy lub kazania płacić po groszu”⁴⁹. Edykt, po otrzymaniu tekstu, ogłaszano z ambony przez trzy kolejne niedziele. Przykładowo, wizytatorzy stwierdzali, że proboszcz Jezioran oświadczył: „Odkąd ten edykt zaczął być przestrzegany w tym kościele, parafianie stali się więcej sumienni w słuchaniu Mszy św. niż przedtem, tak że ojcowie rodzin nie zaniedbują służby Bożej w niedziele i święta”⁵⁰. Edykt był przypominany i w praktyce pastoralnej egzekwowany przez następne synody i biskupów aż do XVIII w. Bp Szymon Rudnicki 28 lutego 1613 r. ogłosił ów edykt i polecił proboszczom, „aby w zleconym sobie kościele w pierwszą niedzielę albo święto skoro otrzyma ustawę trzykrotnie z kazalnicy głosił”⁵¹. Edykt warmiński w jakimś stopniu nawiązywał do wcześniejszego edyktu o uczęszczaniu na nabożeństwa do kościoła w niedziele i święta w luterańskim Księstwie Pruskim. W trosce o świętowanie niedzieli, pod groźbą

⁴⁶ F. HIPLER, *Die Ergebnisse der ersten Kromerschen Generalvisitation*, PDE 9 (1890), s. 97–102.

⁴⁷ *Ein Kirchs Ordnung den Kirchgang betreffende*, w: *Constitutiones Synodales Dioecesis Varmiensis*, Brunsbergae 1612, s. 340–350.

⁴⁸ *Tamże*, w: *Constitutiones, Ustawy Kościelne z strony wczęszczania do Kościoła*, k. Xx 4–Yy5.

⁴⁹ *Tamże*.

⁵⁰ J. OBLĄK, *Z życia eucharystycznego na Warmii w drugiej połowie XVI wieku*, SW 6 (1969), s. 15.

⁵¹ *Ustawy Kościelne z strony wczęszczania do Kościoła*, k. Xx 4.

odpowiednich kar świeckich, książę Albrecht Hohenzollern w 1558 r. wydał edykt opublikowany w Ustawie kościelnej wydanej w Królewcu w 1560⁵².

4. Kromer inicjatorem odnowy liturgicznej w Polsce

Największe zasługi bpa M. Kromera w dziedzinie odnowy liturgii w Polsce okazują się w wydaniu ksiąg liturgicznych tak bardzo potrzebnych w duszpasterstwie, katechez o sakramentach⁵³, listów pasterskich do kapłanów na temat służby Bożej. *Agenda sakramentalna* z 1574 i *Agenda ceremonialna* z 1578 r. Kromera stanowią nową epokę w historii agend i rytuałów w Polsce. Odtąd już stale występuje w nich język narodowy, przynajmniej w pewnym zakresie, ryt zaś będzie już zawsze zmierzał w stronę przejrzystości obrzędów i czytelności. Zainicjowany w niej proces ujednoczenia liturgii sakramentalnej z liturgią rzymską będzie przybierał coraz większy zasięg, a katechezy o sakramentach na długo staną się elementem składowym rytuałów polskich. Również zastosowane w niej przepisy Soboru Trydenckiego staną się czynnikiem normującym sprawowanie liturgii sakramentalnej. *Agenda* Kromera, polecona przez synod piotrkowski jako agenda prymasa Karnkowskiego, stała się agendą prowincji gnieźnieńskiej i jej to przypadła rola ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po Soborze Trydenckim. Odtąd *Agenda* Kromera w zasadniczej części była podstawą do opracowywania następnych agend i rytuałów w Polsce⁵⁴.

Wydanie przez bpa M. Kromera *Brewiarza warmińskiego* przyspieszyło proces recepcji *Brewiarza rzymskiego* w Polsce, o czym przypomniały synody, egzekwujące recepcję brewiarza rzymskiego w Polsce: wrocławski — 1579 r., płocki — 1586 i 1589 r., chełmiński — 1583 r., krakowski — 1593 r.⁵⁵

Mszał, wydany przez biskupa warmińskiego M. Kromera, miał zastosowanie w wielu diecezjach polskich, zanim owe diecezje nie zaopatrzyły się w obowiązujący w całym Kościele *Mszał rzymski*⁵⁶.

⁵² *Ustawa albo porządek kościelny jako się w Xięstwie Pruskiem z nauczaniem i ceremoniami y z innymi rzeczami, które ku pomnoszeniu y zachowaniu urzędu kaznodziejskiego y porządku dobrego zachowane. Znowu przejrzany, pomnoszony i z nowa wydany. W Królewcu Pruskiem u Jana Daubmana roku Narodzenia Pańskiego 1560*, k. 162v-164; zob.: T. WOJAK, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku*, Warszawa 1993, s. 137; M. KARCZEWSKI, *Służba Boża w świetle ustawy kościelnej księcia Albrechta Hohenzollerna z 1560 roku*, w: W. NOWAK (red.), *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle Ustaw i Agend Kościelnych (1525–1945)*, Olsztyn 2000, s. 64.

⁵³ *Catecheses sive institutiones duodecim de septem sacramentis et sacrificio missae et de funeribus exequis. Authore Martino Cromero ad utilitatem parochorum et aliorum sacerdotum, Cracoviae in officina Nicolai Scharffenbergii 1570*; zob. F. HIPLER, *Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischöfe Hosius und Kromer*, Köln 1885; W. NOWAK, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej*, s. 19.

⁵⁴ NOWAK, *Agenda biskupa Marcina Kromera*, s. 87–97.

⁵⁵ W. DANIELSKI, *Brewiarz*, EK 2, kol. 1068.

⁵⁶ SCZANIECKI, *dz. cyt.*, s. 145–146.

Niewątpliwie w dziele reformy liturgii w Polsce po Soborze Trydenckim najważniejszym była woła odnowy kultu, roztropnie uwzględniająca potrzebę wcielania reformy trydenckiej, dostosowania do liturgii rzymskiej i zachowania odrębności diecezji polskich, przygotowania duchownych przez ustawy synodalne, wyjaśniania kapłanom potrzeby reformy i dostarczenia odpowiednich pomocy.

5. Metody odnowy

Sobór Trydencki w celu ujednoczenia liturgii brewiarzowej zarządził 24 listopada 1563 r. jego reformę, która obejmować miała skrócenie tekstów, usunięcie z nich apokryfów i legend, powrotu do pierwotnych form modlitwy Liturgii Godzin. Pius V, wypełniając postanowienie Soboru Trydenckiego, bullą *Quo primum* ogłosił 14 lipca 1570 r. *Mszal rzymski*, który miał obowiązywać przy sprawowaniu Eucharystii w całym Kościele. Według słów bulli *Mszal* w swej treści i w rycie powracał do „starych i uznanych autorytetów”, jak również starożytnych ksiąg liturgicznych. Równocześnie w woli zobowiązania Kościoła do przyjęcia *Mszalu* i *Brewiarza rzymskiego*, papież pozwolił by te diecezje, które mają tradycje przynajmniej dwustu lat posiadania swoich ksiąg, mogły je zachować.

W Polsce chociaż na synodach diecezjalnych podjęto zobowiązania przyjęcia nowych ksiąg liturgicznych, to jednak dyskutowano nad przystosowaniem tychże do tradycji polskich. Inicjatywę w tym względzie wyraźnie przejął bp Marcin Kromer⁵⁷. I tak, wydając dla diecezji warmińskiej *Agendę*, czynił to z myślą zastosowania w całej Polsce. W związku z tym dostosował ją do zwyczajów wielu diecezji, a dla ujednoczenia uzgodnił ją z rytym rzymskim. Analiza ksiąg liturgicznych wydanych przez Kromera dla diecezji warmińskiej pozwala na ustalenie metod odnowy kultu liturgicznego:

5.1. Recepcja postulatów Soboru Trydenckiego odnowy kultu

Najbardziej widoczna jest recepcja postanowień Soboru Trydenckiego w *Agendzie sakramentalnej*, gdzie zostały uwzględnione wszystkie postulaty Soboru odnośnie do nauki o sakramentach, dyscypliny i praktyki ich sprawowania. To nadało *Agendzie* znamię nowoczesnej, respektującej aktualne przepisy Kościoła w udzielaniu sakramentów, co utorowało jej drogę do miana agendy ogólnopolskiej.

Również *Mszal warmiński*, chociaż był mszałem lokalnym, to jednak zawierał szczególnie we wstępie przepisy Soboru Trydenckiego dotyczące sprawowania Eu-

⁵⁷ W. NOWAK, *Processus unificationis liturgiae sacramentorum in Polonia post Concilium Tridentinum et principia quibus regitur in conceptione «Agendae» Episcopi Martini Cromeri*, EL 91 (1977), nr 1, s. 64–73.

charystii. W reformie *Brewiarza* Kromer poszedł za postulatami Soboru w kwestii usunięcia z niego tekstów apokryficznych, legendarnych, historycznie niepewnych.

Staranne respektowanie postulatów Soboru dotyczących reformy ksiąg liturgicznych na Warmii nadało im charakter bardziej uniwersalny, przekraczający ramy diecezji warmińskiej. To z kolei przygotowywało grunt do recepcji rzymskich ksiąg liturgicznych w Polsce.

5.2. Akomodacja rytu rzymskiego

Kolejną metodą odnowy kultu na Warmii, zaprezentowaną przez księgi liturgiczne wydane przez Kromera, było przystosowanie liturgii rzymskiej do zwyczajów diecezji. Miało to miejsce w liturgii sakramentów przez przystosowanie rytu rzymskiego, zawartego w tzw. *Liber sacerdotalis* Castalaniego⁵⁸, do tradycji polskich. W ten sposób obrzędy sakramentów zawarte w *Agendzie* miały charakter rytu rzymskiego i tym samym mógł być zaprowadzony jednolity sposób ich udzielania.

W sposobie odprawiania Mszy św. Kromer zaczerpnął z *Mszału rzymskiego* układ i całą jej strukturę łącznie z kanonem rzymskim oczyszczonym z odrębności lokalnych, zachował czytanie perykop Pisma św. częściowo z dawniejszych mszałów, kalendarz świąt ku czci świętych czczonych lokalnie i formularze mszalne. Był to jeszcze *Mszał warmiński* ale mocno ujednolicony z *Mszałem rzymskim*. Również *Brewiarz* Kromera był wprawdzie także warmiński, ale mający za podstawę opracowania *Brewiarz rzymski*. Metoda ujednolicenia liturgii mszy i brewiarza przez przyjęcie rytu *Mszału* i *Brewiarza rzymskiego* nadała księgom liturgicznym Marcina Kromera wymiar nowoczesny, ale mocno osadzony w realiach polskich diecezji, co ułatwiło rychlejsze przyjęcie zreformowanych ksiąg liturgicznych rzymskich przez duchowieństwo parafialne, przywykłe do swoich zwyczajów diecezjalnych.

5.3. Dowartościowanie wymiaru pastoralnego liturgii

Odnowa liturgiczna na Warmii, przeprowadzona przez Marcina Kromera, miała też wielki wymiar pastoralny. Potrzebę odnowy dyktowały wizytacje kanoniczne przeprowadzone przez niego w latach 1562–1572, które ukazały stan niedomagań liturgii parafialnej, potrzebę ujednolicenia obrzędów i uwzględnienia języka ludowego. Tak spostrzeżone problemy znalazły swój wyraz na synodach w latach: 1565, 1575, 1577, 1582, które z zasady zajmowały się m.in.: usprawnieniem kultu, recepcją uchwał Soboru Trydenckiego w dziedzinie sakramentów, Mszy św., oficjum brewiarzowego, reformy życia religijnego wiernych i duchowieństwa. Synody owe

⁵⁸ *Sacerdotale ad consuetudinem sanctae Romanae Ecclesiae aliarumque ecclesiarum (...) atque summorum pontificum auctoritate multoties approbatum, omni nuper diligentia emendatum et auctum, Venetiae 1567.*

postulowały wydanie ksiąg liturgicznych, prowadzenie katechezy o sakramentach, Mszy św. i ceremoniach kościelnych, głoszenie kazań na te tematy.

Ustawy synodalne były z reguły odczytywane wiernym przez trzy niedziele w ciągu roku podczas których duszpasterze mieli obowiązek wygłosić dwa kazania na temat ustaw synodalnych. Drugim nurtem realizowania odnowy liturgicznej na Warmii były listy pasterskie i zarządzenia biskupa skierowane głównie do duchowieństwa na temat sprawowania służby Bożej w niedziele i w ciągu tygodnia (z dnia 13 lutego 1570 r.); przypomnienie o: święceniu niedzieli i obowiązku udziału we Mszy św. niedzielnej, katechezach na temat sakramentów (9 marca 1571 r.); katechizacji dzieci w Wielkim Poście (19 listopada 1578 r.), odmawianiu brewiarza codziennym, pobożnym i uważnym (3 października 1583 r.), spowiedzi dwukrotnej w Wielkim Poście (29 lutego 1585 r.)⁵⁹

Najstarsza warmińska instrukcja na wizytacje parafii z lat 1581–1582 zalecała wizytatorowi sprawdzenie, na ile przeprowadzana jest reforma liturgiczna w praktyce, m.in. przy sposobie odprawiania Mszy św., jak sobie kapłan radzi z odmawianiem kanonu, kiedy odprawia i jak, w jaki sposób sprawowane są sakramenty. Polecała także sprawdzić, jak proboszcz przygotowuje dzieci w szkole do śpiewu i zaznajamia z liturgią: Bożego Narodzenia, Oczyszczenia NMP, Niedzieli Palmowej, Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy, Zielonych Świątek, Bożego Ciała. Miał zapytać duchownych, jak odprawiają Mszę św., udzielają sakramenty, odmawiają brewiarz również w kościele, u kogo i jak często spowiadają się, czy posiadają brewiarz i rubrycelę, czy odmawiają godziny kanoniczne⁶⁰.

Tak ujęte zarządzenia synodalne, listy pasterskie, wizytacje parafii reformę liturgiczną czyniły skuteczną, a księgi liturgiczne wydane dla potrzeb kultu — realną i przydatną. Analiza tego procesu odnowy pozwala stwierdzić, że było to metoda bardzo nowoczesna, podkreślająca potrzebę wychowania duchowieństwa i wiernych do udziału w służbie Bożej, jakiej sobie życzył Kościół po Soborze Trydenckim.

6. Zakończenie

Bp Marcin Kromer znany jest jako jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego życia umysłowego, religijnego i politycznego w XVI w. Zakres odnowy kultu liturgicznego, którego dokonał na Warmii i zainspirował w Polsce, stawia go w szeregach najwybitniejszych liturgistów polskich XVI w., obok Zaborowskiego, Powodowskiego, Sokołowskiego, Jungi. Wprawdzie nie pozostawił po sobie traktatów

⁵⁹ *Monumenta Cromeriana*, s. 266–278.

⁶⁰ J. KALINOWSKA, J. WIŚNIEWSKI, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, KMW (1979), nr 2 (144), s. 139–164.

poświęconych liturgii, ale dzieło, którego dokonał na jej polu, nadaje mu miano liturgisty XVI w. w Polsce. Odnowy kultu na Warmii dokonał przez wydanie podstawowych ksiąg liturgicznych niezbędnych do poprawnego sprawowania służby Bożej: *Agendy, Mszału, Brewiarza, Katechez liturgicznych*. Poprzez działalność ustawodawczą nadawał moc obowiązującą nowym formom kultu odpowiadającym duchowi Soboru Trydenckiego. Dzięki listom pasterskim, odnowę liturgii uczynił postulatem odnowy życia religijnego, moralnego duchowieństwa i wiernych. Zainteresował swoją powagą kapłanów do szukania nowych form duszpasterskich. Wizytacje parafii, które przeprowadzał w diecezji, usprawniły odnowę kultu liturgicznego i uczyniły ją bardziej sprawną i owocną.

Wkład Marcina Kromera w odnowę liturgii na terenie Polski ukazuje się najbardziej w zakresie sprawowania sakramentów poprzez wydanie *Agendy*, która stała się agendą służącą innym diecezjom, prowincjonalną, a pod koniec XVI w. już jako zmodyfikowana ogólnopolską.

Inne księgi wydane dla kultu, jak brewiarz i mszał, tylko częściowo służyły diecezjom polskim. Był jedynym biskupem w Polsce, który w okresie wprowadzania ksiąg rzymskich wydał dla swojej diecezji własne księgi, które łączyły miejscowe zwyczaje z liturgia rzymską. Dało to podwójny owoc: ułatwiło przyjęcie ksiąg rzymskich w diecezjach polskich, mocno stojących na gruncie swoich zwyczajów liturgicznych oraz przyczyniło się do zachowania odrębności tradycji liturgicznych w procesie unifikacji liturgii diecezjalnych przez przyjęcie liturgii rzymskiej.

Wkład Kromera na polu ogólnopolskim w odnowę liturgii należy także widzieć w opracowaniu katechez liturgicznych o sakramentach i pogrzebie chrześcijańskim, nad które w piśmiennictwie polskim nic lepszego nie ukazało się w nowożytnej historii.

W odnowie kultu Kromer posłużył się metodami, które nadały temu dziełu miano nowoczesności, tj. recepcji uchwał Soboru Trydenckiego, przystosowania zwyczajów diecezji polskich do rytu rzymskiego, nadanie procesowi odnowy kultu charakteru duszpasterskiego.

Odnowa, której dokonał Kromer, szczególnie gdy chodzi o przystosowanie liturgii polskiej do rzymskiej, była na czasie tylko w XVI w. i to przez dwadzieścia lat, gdyż jego następcy opowiedzieli się za nowymi księgami liturgicznymi w zakresie Mszy św. i brewiarza (przez przyjęcie rytu rzymskiego). Oznaczało to koniec po 400 latach, odrębności liturgii warmińskiej i ujednoczenie liturgii tej diecezji z liturgia rzymską. Odrębności lokalne nie miały szans przetrwania w konfrontacji z liturgia rzymską.

Kromer dokonał też wielkiego dzieła odnowy świętowania niedzieli przez udział we Mszy św. wiernych dzięki ustawie o chodzeniu do kościoła. Mniej natomiast skuteczną była odnowa kultu świętych i ich relikwii, co bardzo mocno załamał protestantyzm.